

 <https://doi.org/10.30563/turklad1279465>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 08.04.2023
Kabul Tarihi / Accepted date	: 27.10.2023
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2023

Atıf / Citation

Sultanov, T. (2023). Ali Şîr Nevâyî'nin Eserlerinin Azerbaycan Edebiyatına Etkisi. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 7. Cilt, 2. Sayı, 335-346.

ALİ ŞİR NEVÂYÎ'NİN ESERLERİNİN AZERBAYCAN EDEBİYATINA ETKİSİ
The influence of alî shîr navâ'î's works on azerbaijan literature
TULKİN SULTANOV¹

Öz

Ortak bir dil, kültür ve geleneklere sahip olan Özbek ve Azerbaycan halklarının edebî ilişkileri, Ali Şîr Nevâyî'nin (1441-1501), edebî mirası sayesinde zirveye ulaştı. Türk Dünyasının en önemli şahsiyetlerinden olan Ali Şîr Nevâyî, dünyaca ünlü olan Homer, Dante, Nizamî, Sa'dî, Şekspir, Balzak, Tolstoy ve Tagor gibi büyük sanatçılarla aynı ayarda görülmektedir. Nevâyî, Türk dil ve edebiyatının gelişmesinde önemli katkılarda bulunan büyük bir ediptir. Timurlular zamanında Orta Asya'da gelişen Çağatay Edebiyatı'nın en büyük şahsiyeti sayılan Ali Şîr Nevâyî XVI-XVII. yüzyıllarda Azerbaycan edebiyatını önemli bir şekilde etkilemiştir. Şairin dilinin, o zamanlarda birçok Türk halkı tarafından kolaylıkla anlaşılabilmesi ve şiirlerindeki insan severlik, derin anlam, yüksek sanat örneği onun eserlerinin geniş bir coğrafyada – tüm Türkistan'ın yanı sıra Azerbaycan, İran, Türkiye ve Hindistan'da – yayılmasına neden olmuştur. Bu makalede Fuad Köprülü, E.Gibb, Ali Nihat Tarlan, Mehmed Çavuşoğlu, Ahmed Caferoğlu, E.Demircizade, Roza Eyvazova, Cennet Nağıyeva, Jale Demirci, Paşa Kerimov, Almaz Ülvî gibi Nevâyîşinas âlimlerin Ali Şîr Nevâyî'nin edebî mirasının Azerbaycan'a getirilme tarihi ve Nevâyî'nin eserlerinin Azerbaycan şairlerinin eserlerine etkisine ilişkin araştırmaları karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Ayrıca Azerbaycan'da Ali Şîr Nevâyî'nin şiirlerinden etkilenecek Kişverî, Fuzulî, Sadık Bey Sadıkî, Muhammed Âmanî, Şah İsmail Hataî, Rahmetî Tebrizî, Saib Tebrizî, Alican Kövsî Tebrizî, Zafer Murtazakuluhan Şamlı, Vahidi Kazvinî gibi şairlerin nazire, muhammes ve tazkiyeler yazdıkları öğrenilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Edebiyatı, Ali Şîr Nevâyî, Gazel, Edebî Sanatlar

¹ Doç. Dr., "İpek Yolu" Turizm ve Kültürel Miras Uluslararası Üniversitesi, Turizm İşletmeciliği Fakültesi, Diller Bölümü. Semerkand/ÖZBEKİSTAN.

El-mek: amirsulton82@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5282-746X>

Abstract

The literary relations of the Uzbek and Azerbaijani peoples, who have a common language, culture and traditions, reached their peak thanks to the literary legacy of Alisher Navoi. Alisher Navoi, one of the most important common figures of the Turkic World, is seen in the same level with famous artists in world literature such as Homer, Dante, Nizamî, Sa'dî, Shakespeare, Balzac, Tolstoy and Tagor. Navoi is a great literary man who made important contributions to the development of Turkic language and literature. Alisher Navoi (1441-1501), the greatest figure of Chagatai Literature, which developed in Central Asia during the Timurids, had a significant influence on Azerbaijani literature in the XVI and XVII centuries. The fact that the poet's language was easily understood by many Turkic people at that time and the philanthropy, deep meaning and high art example in his poems caused his works to spread in a wide geography – all over Turkestan, as well as in Azerbaijan, Iran, Turkey and India. In this article, scholars' such as Fuad Köprülü, E. Gibb, Ali Nihat Tarlan, Mehmed Çavuşoğlu, Ahmed Caferoğlu, E. Demircizade, Roza Eyvazova, Cennet Nağıyeva, Jale Demirci, Paşa Kerimov, Almaz Ülvî's research on the history of bringing the literary heritage of Alisher Navoi to Azerbaijan and the influence of Navoi's works on the works of Azerbaijani poets has been comparatively analyzed. In addition, it has been learned that poets such as Kışverî, Fuzulî, Sadık Bey Sadıkî, Muhammed Amani, Shah İsmail Hataî, Rahmetî Tebrizî, Saib Tebrizî, Alijan Kovsi Tebrizî, Zafer Murtaçakuluhan Şamlî and Vahidî Kazvîni wrote nazira, mukhammas and tazkiras by being influenced by the poems of Alisher Navoi in Azerbaijan.

Keywords: Azerbaijani Literature, Ali Şîr Nevâyî, Ghazal, Literary Arts

1. Giriş

Ortak bir dil, kültür ve geleneklere sahip olan Özbek ve Azerbaycan halklarının edebî ilişkileri Nizamî Gencevî döneminde başlayıp Ali Şîr Nevâyî sayesinde 15. yüzyılda zirveye ulaşmıştır. Nizamî Gencevî, İmadiddin Nesimî, Eşref Meragî, Kasım Enver gibi Azerbaycan şairlerinin eserlerinden yararlanan Ali Şîr Nevâyî, yaşadığı zamandan günümüze kadar Kışverî, Hataî, Fuzulî, Rahmetî, Sadıkî, Amanî, Zafer, Saib, Kövsî ve daha birçok Azerbaycan şairlerinin eserlerini etkilemiştir. Özbek şairin eserlerindeki hümanizm, derin anlam ve yüksek sanatsal beceri, eserlerinin sadece Türkistan'da değil, Azerbaycan, İran, Türkiye ve hatta Hindistan'da da geniş bir coğrafyaya yayılmasına neden olmuştur. Özbek Nevâyîşinası Parsa Şemsiyev, Nevâyî'nin elyazma eserlerinin dünyaya yayılmasında Abdülcemil ve Sultanalı Meşhedi gibi hattatların önemli rol oynadığını söylemiştir (Navoiy, 1960:9).

Özbek-Azerbaycan edebî ilişkileri Nizamî Gencevî'nin yaşadığı dönem ve sonrasında varlığını sürdürmüştür. Örneğin Azerbaycanlı Nevâyîşinas Almaz Ülvî'ye göre, Nizamî'nin "Kral ve İki Baykuş" hikayesi, Paşahoca Abdülvahhabhoca'nın oğlu Hoca'nın Şibanihan'ın oğlu Timur Sultan'a ithafen yazdığı "Miftah ül-adl" ("Adaletin Anahtarı") adlı eserinin temelini oluşturmuştur (Ülvî, 2008:68).

Nizamî'nin mirası, Nevâyî zamanından önce bile Türkistan'da geniş çapta yayılmış ve sevilmişti. Özbek klasik edebiyatının temsilcisi Ali Şîr Nevâyî, Azer şairi Nizamî Gencevî'nin "Penc Genc"inin sanatsal etkisinde Türkçe "Hamse" yazarken, Azerbaycan'da Nimetullah Kışverî, Muhammed Fuzulî, Sadıkbek Efşar Sadıkî, Ahdî Bağdadî ve diğer ünlü sanatçılar Nevâyî'nin eserlerinden esinlenerek tahmis, tezkire ve destanlar yaratmışlardır. Ali Şîr Nevâyî, Nizamî Gencevî'yi sanatsal yaratım dünyasında manevî hocası, piri, mürşidi olarak görüyordu. Nevâyî, Türkçe yazdığı "Hamse" eserinin her destanında, şeyhlerin ve evliyaların anlatıldığı "Nesayim ul-muhabbet" tezkiresinde Nizamî'yi büyük şeyhler arasında saymış ve onun kâmil bir insan özelliği olan yaşam tarzını ve paha biçilmez niteliklerini anlatmıştır (Navoiy, 2001:465).

Ayrıca Hz. Nevâyî Şeyh Nizamî'yi bir hoca ve ilham kaynağı olarak gördü ve ona "pir", "Hızır" olarak saygı duydu. Üstadının "Hamse"sini "Penc Genc" ("beş hazine") olarak yücelterek, eserin sanatsal değeri hakkındaki düşüncelerini şu sözlerle dile getirdi: *Alarning besh masnaviysiki, «Panj-ganj»g'a mashhurdu. Ko 'praki salotin istid'osi bila voqe bo 'lubdur. Bu umidvorlig' bilaki, alarning nazm vositasi bila bularning otlari ro 'zgor sahifasida qolg'ay, istid'o qilur ermishlar. Va ud nazmlar agar zohir yuzidin afsonadur, ammo haqiqat yuzidin haqoyiq kashfi va maorif bayoniq'a bahonadur...* (Navoiy, 2001:466).

2. Ana Bölüm

Ali Şîr Nevâyî'nin Azerbaycan edebiyatına olan etkisi, şairin eserlerinin Azerbaycan topraklarına dağılması, Nevâyî tarzında şiir yazma geleneği Türk ve Azerbaycanlı akademisyenler tarafından genel anlamda incelenmiştir. Aşağıda bu çalışmalardan bazılarının üzerinde durulacaktır. Ali Şîr Nevâyî'nin Türk edebiyatı üzerindeki etkisi ise ilk olarak Türk Nevâyîşinası Fuad Köprülü (Köprülü, 1934:260) ve İngiliz Oryantalist E.Gibb (Gibb, 1965:8) tarafından ele alınmıştır. Ayrıca Ali Nihat Tarlan'ın "Ali Şîr Nevâyî" adlı eserinde Nevâyî'nin Fuzulî üzerindeki etkisinden bahsettiği (Tarlan, 1942), Mehmed Çavuşoğlu'nun Kanuni döneminin sonlarına kadar Nevâyî'nin Anadolu'daki etkisi hakkında bir çalışması olduğu bilinmektedir (Çavuşoğlu, 1976). Türk bilim adamı Ali Nihat Tarlan, Nevâyî'nin 500. doğum yılı münasebetiyle kaleme aldığı eserinde, Ali Şîr Nevâyî hakkında tezkirelerdeki bilgileri naklettikten sonra onun ne kadar büyük bir şair olduğunu vurgulamaktadır. Azerbaycan şairi Fuzulî'nin Nevâyî'nin eserlerinden etkilenerek yazdığı şiirlerden örnekler vermiştir ve bunları temel gazel ile karşılaştırmıştır. Bu kaynak, Nevâyî'nin eserlerinin Fuzulî'nin eserlerine etkisini gösteren ilk çalışma olması bakımından önemlidir. Ali Nihat Tarlan'a göre, *"Fuzulî, Nevâyî'nin eserine o kadar büyük bir hayranlık duymuştur ki, dil özellikleri yoksa onları ayırt etmek güçtür"* (Tarlan, 1942:19). Araştırmanın sonunda A.N.Tarlan, "Nevâyî'nin Fuzulî'den daha büyük bir şair olduğu" sonucuna varır (Tarlan, 1942:19).

Ali Şîr Nevâyî'nin Azerbaycan edebiyatı üzerindeki etkisine ilişkin olarak Ahmed Caferoğlu'nun "Türk Dünyası El Kitabı" adlı eserinde şu bilgiler yer almaktadır: *"15. yüzyılda Azerbaycan'da edebiyatın büyük gelişimine katılan Azerbaycan şairlerinden bazıları, o dönemde Orta Asya ve Orta Doğu edebiyatı üzerinde güçlü bir etkiye sahip olan Ali Şîr Nevâyî'nin Çağatay okulunun öğrencileri olarak kabul edildi. Safevî devletinin kurulmasına bağlı olarak Azerbaycan'da bir kültür merkezinin oluşturulmasından sonra ülkelerine dönerek, orada Ali Şîr Nevâyî'nin etkisi altında okudukları okullarının diline ve üslubuna sadık kalmak şartıyla edebî faaliyetlerini sürdürmüşlerdir"* (Caferoğlu, 1993:466).

E.M.Demircizade'nin "Azerbaycan Edebi Dili Tarihi" adlı kitabı, o dönem Azerbaycan Türkçesine Batı ve Doğu dillerinin unsurlarının kullanıldığını ortaya koymaktadır. Bu özelliğin, dinî eserlerde daha çok öne çıkmasının yanı sıra, Hataî, Kişverî ve Şahi'nin gazellerinde de bulunduğu söylenmektedir. Doğu Türkçesine ait unsurların yazılı edebî dile kazandırılmasının sebebi, Azerbaycan'da yazılmış Uygurca "Bahtiyarname", "Rubabname" gibi eserler ile Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerinin yanı sıra, Safevî devleti sınırları içerisinde Türk halklarının varlığıdır (Demircizade, 1979:173).

Nevâyî'nin eserlerinin Azerbaycan edebiyatına olan etkisini gösteren en önemli kaynaklardan biri de Çağatayca sözlüklerdir. Bu sözlüklerin çoğunun İran ve Azerbaycan'da yazılmış olması dikkat çekicidir. Yazarlar arasında sadece Fazlullah Han ve Muhammed Yakub Çingî Hindistan'dandır. Bu sözlüklerin Hindistan'da oluşturulması, Nevâyî'nin etkisinin boyutunun aydınlatılması açısından önemlidir. Bu eserlerden "Bedayi' ül-lügat" Çağatay Türkçesinin en eski sözlüklerinden biridir. Sözlüğün özgünlüğü Irak sahası Türk lehçeleri ile Azerbaycan Türkçesi özelliklerini barındırmış olmasıdır. Bir diğer sözlük "Senglah"ın önemi ise Azerbaycan şairi Muhammed Fuzulî'nin eserlerinden örnekler içermesidir. Fath Ali Kaçar'ın sözlüğü de İran topraklarında derlenen Çağatayca sözlüklerden en büyüğüdür. 19. yüzyıla ait bu

sözlüğün girişinde Azerbaycan Türkçesi ile Çağatay Türkçesi karşılaştırılmakta ve bazı dil özellikleri belirtilmektedir

Azerbaycanlı bilim adamı Roza Eyvazova, Azerbaycan şairleri Besirî, Kişverî, Ziyâî, Hulkî, Allahî ve daha sonra Şahkulibey, Süsenibey, Peripeyker ve diğer şairlerin eserlerinde görülen Çağatay Türkçesinin etkisini Ali Şîr Nevâyî ve Hüseyin Baykara dönemi Herat edebî ekolünün başarılarına bağlar. Ayrıca Nevâyî'nin edebî geleneklerinin Kişverî'ye olan tesirinden bahsederken Kişverî'nin kullandığı dilin Azerbaycan Türkçesi halk edebiyatı özelliği taşıdığını fakat Çağatay Türkçesinin ciddi tesiri altında kaldığını ve Nevâyî'nin etkisinin Kişverî'nin şiirlerinde açıkça görüldüğünü kabul etmektedir (Eyvazova, 1983:26).

Roza Eyvazova'nın "*Kişverî, Ali Şîr Nevâyî ve Hüseyin Baykara dönemi Herat edebî ekolünde yetişmiştir*" görüşüne katılamayız. Çünkü Kişverî'nin hayatı ve eserleri araştırılırken bu şairin Herat'a gittiğine dair net bir delile rastlanmamıştır. Kişverî, Nevâyî'nin çevresinde yetişmiş olsaydı, "Türkani Semerkand" a, yani Nevâyî ve Baykara'ya gitmeyi hayal ederek şu şiiri yazmazdı:

Xosrovi-Təbrizdən çun bulmadı kamım rəva,

Eyb iməs gər meyli-türkani-Səmərqənd eyləyim.

Kişvəri tək şireyi-şe'ri Nəvai birlə mən,

Sən cigər porkaləsi can birlə peyvənd eyləyim (Kişvəri, n.d.:30a).

Azerbaycanlı şair Kişverî, sade bir dille yazdığı ve şaka yollu bir üslupta bitirdiği yukarıdaki şiirinde "atlas ve ipek" giyerek Semerkand'ın güzelliğini anlatmakla yetinmemiş, kendisi, Tebriz şahı Sultan Yakup'tan memnun olmadığı için Semerkand'a gitmek istediğini ifade etmiştir. Azerbaycanlı Nevâyîşinas Cennet Nağıyeva'nın araştırmalarına göre, 15. yüzyılın sonu ile 16. yüzyılın başlarında Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakub'un sarayında yaşamış olan Ni'metüllah Kişverî, Nevâyî'nin gazellerinin etkisiyle şiir yazan ilk Azerbaycan şairidir (Nağıyeva, 2001:98).

Jale Demirci'ye göre Kişverî, şiirde hocası Nevâyî'nin geleneklerine sadık kalmış ve Nevâyî tarzında "Ya Rab", "akibet", "yiğit", "görgeç", "henüz", "gerek", "gönül", "göz", "fırac" redifli nazireler ve şairin "bor", "beş emas", "tapmadım", "bölmasun", "böldum sana" redifli gazellerine tahmisler yazmıştır (Demirci, 2010:48). Nitekim Kişverî'nin "Şark-Garb" yayınevi tarafından 2004 yılında Bakü'de yayınlanan "Eserler" adlı Türkçe divanında 8 tahmis bulunmaktadır. Bunlardan beşi Ali Şîr Nevâyî'nin "böldum sana", "bor", "bölmasun", "tapmadım" redifli gazellerine, biri Mevlana Lütfî'nin "Kökdadur har dam figaning körgaysen mahini" mısrasıyla başlayan gazeline cevaben Doğu Türkçesiyle, ikisi Osmanlı Türk edebiyatının temsilcilerinden Karamanlı Nizamî'nin "Şul peri peykerki, dil zülfi perişanindedir" ve Ahmed Paşa'nın "Ey gönül kuşu ne rahm istersin ul seyyadidan" mısrasıyla başlayan gazellerinin etkisiyle Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmıştır.

16. yüzyılda Safevîler iktidara gelir. Azerbaycan edebiyatının altın çağı sayılan bu yüzyılın en önemli şairleri Hataî (Şah İsmail) ve Fuzulî'dir. Hataî (1486-1524), Fuzulî ve Saib'den önce Nevâyî'nin yolunu izlemiş ve eserlerini ana dilinde yazarak Azerbaycan Türkçesinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Divanının yanı sıra "Dahname" ve "Nasihathâme" destanları da sade bir dille yazılmış olmaları ile dikkat çeker.

Hataî'nin eserleri, Nevâyî'nin şiirlerine pek çok yönden benzerlik göstermektedir. Nevâyî gibi Hataî de insan varoluşunu yücelterek onun yaşam sevgisini, hayattan zevk alması ve ondan en iyi şekilde yararlanması gerektiği yönündeki fikirlerini şiirlerinde işlemiştir. Özellikle "gəlmədi" redifli gazeli, vezin, redif ve üslup açısından Nevâyî'nin meşhur "kelmədi" redifli gazelinesi anımsatmaktadır:

Ali Şîr Nevâyî:

Kecha kelgumdur debon ul sarvi gulro' kelmadi

Ko 'zlarimga kecha tong otquncha uyqu kelmadi (Navoiy, 1990:443).

İsmail Hataî:

Dəmbədəm yol gözləram, ol sevgi yarım gəlmədi

Qalmışam qış möhnətində, novbaharım gəlmədi (Xətayi, 2005:194).

Hataî üzerine çalışmalar yapan Azizağa Memmedov'un Sam Mirza Safevî'nin "Tuhfe-i Sami" ve Sadıkbek Efşar Sadıki'nin "Mecma' ul-havas" adlı tezkirelerine dayanarak verdiği bilgiye göre, Hataî'nin sarayında yaşayan Göyçeyli Habibî, Sururî, Tufeylî, Susenî ve diğer şairler Nevâyî'nin eserlerine yönelik bir eğilim göstermiş ve yukarıdaki gazel Hataî'nin tutsak eşi Tacli Hanım'a ithafen yazılmıştır (Məmmədov, 1961:32).

Nevâyî'nin eserlerinden etkilenenler arasında Hataî'nin oğlu Sam Mirza Safevî de (1517-1576) bulunmaktadır. Sam Mirza, Ali Şîr Nevâyî'nin "Mecalis'ün-nefais" adlı eserinden esinlenerek "Tuhfe-i Sami" tezkiresini Farsça olarak kaleme almıştır. "Mecalis'ün-nefais" giriş, 8 meclis ve halvetten oluşmakta ve Herat, Horasan ve Azerbaycan'da yaşamış olup hem Türkçe hem de Farsça eserler vermiş 459 şair hakkında bilgi içermektedir. "Tuhfe-i Sami", 490 sanatçının hayatı, sosyal faaliyetleri ve eserleri hakkında özgün bilgiler içeren bir giriş, 7 bölüm (sayfa) mecma' ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Tezkirenin mukaddimesindeki açıklamaya göre, "Tuhfe-i Sami" tezkiresi "Mecalis'ün-nefais" tezkiresinin 16. yüzyıldaki devamıdır (Sam Mirza, 1567:3a).

Daha sonra Fazlî'nin "Mecma'uş-şüera", Tabibî'nin "Mecma'uş-şüera-i Firuzşahi", Sadıkbek Efşar Sadıki'nin "Mecma'ul-havas" gibi tezkirelerinin yaratılmasında da Nevâyî'nin tezkiresinin etkisi büyük olmuştur. Şah İsmail ve I. Şah Abbas döneminde kütüphaneci olan Sadıkbek Efşar Sadıki (1533-1609), Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerinin istinsahı sırasında Çağatay Türkçesini öğrenmiş ve "Mecalis'ün-nefais" in etkisiyle 1597-1598'de "Mecma'ul-havas" tezkiresini ve Nevâyî'nin gazellerinden esinlenerek pek çok nazire yazmıştır (Sultonov, 2017: 90).

Cennet Nağıyeva'ya göre, Sadıki'nin "bolğay kaş ki", "kaş ki", "ettin", "kalmadı", "sübh" ve diğer gazelleri sadece anlam bakımından değil, kafiye ve ritm, aynı zamanda içerik, fikir ve sanatların kullanımı açısından Ali Şîr Nevâyî'nin üslubuyla benzerlik göstermektedir (Nağıyeva, 2001:162). Burada Ali Şîr Nevâyî'nin "kaş ki" redifli altı gazel ve bir muhammes yazdığını belirtmek gerekir. Örneğin "Bedayi'ül-bidaye" divanında iki, "Nevadir ün-nihaye" divanında bir, "Garayib us-sığar" divanında iki, "Nevadir'üş-şebab" divanında bir adet "kaş ki" redifli gazel ve bir adet "kaş ki" redifli muhammes bulunmaktadır.

Nevâyî'nin "bolğay kaş ki" ve "kaş ki" redifli gazellerinden esinlenen Sadıki'nin de aynı ağırlıkta ve redifte "bolğay kaş ki" ve "kaş ki" redifli nazireler yazdığı görülmüştür:

İlk nazirenin matlası:

Mənzilim dərgahi-cananımda bolğay kaş ki,

Ya ona mənzil mənim canımda bolğay kaş ki (Əfşar, 2010:52).

İkinci nazirenin matlası:

Qalmağay erdi bu aləmdə məhəbbət kaş ki,

Tuşkey erdivu dehrdin rəsmi-muvəddət kaş ki (Əfşar, 2010:53).

Yukarıda bahsedilen gazel matlalarının karşılaştırılması sonucu ortaya çıkan bilimsel gözlemlere dayanarak Ali Şîr Nevâyî'nin "Garayib'us-sığar" divanından alınmış "Sihhatim azurda cananımda bolğay kaş ki" (Navoiy, 1988:447) mısrasıyla başlayan gazeline Sadıkbek

Efşar Sadıkî tarafından yazılan «Menzilim dergahi cananımda bolğay kaş ki» (Əfşar, 2010:52-53) mısrasıyla başlayan nazire "Özbek Dili ve Edebiyatı" dergisi 2018. yılının 1.sayısında yayınlanan "*Nevâyî ve Sadıkî'nin «bölğay kaş ki» redifli gazellerinin analizi*" başlıklı makalemizde (Sultonov, 2019:174-183) tür unsurları, şiir sanatları, sanatsal fikirler ve imgeler açısından karşılaştırmalı bir analizle Özbek şairi geleneklerinin Azerbaycan şairinin eserlerine etkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Fuzulî, Nevâyî'nin "Leyli ve Mecnun" destanından etkilenecek "Leyli ve Mecnun" eserini, "Lisan'üt-tayr"dan esinlenerek "Bengü bade" eserini, bunun yanı sıra "beş emas", "görgeç", "gönül", "bahs", "tut", "tama", "şam" redifli gazelleri başta olmak üzere Nevâyî'ye pek çok nazire yazmıştır. Bu nazirelerde sadece redif, kafiye ve vezin benzerliği değil, ruh birliği, hayata ve varlığa karşı tavır birliği de yer almaktadır. Örneğin Nevâyî'nin felsefi içerikli "beş emas" redifli gazeli, dünyanın gelip geçici heveslerine, mal hırsına kapılmama, ömrü ganimet bilerek iyilikle geçirme fikrini ortaya koyar:

Ali Şîr Nevâyî:

Dahr sudidîn tama' uzkim, ziyone besh emas,

Umrni tutqıl g'animatkim zamone besh emas (Navoiy, 1988:187).

Nevâyî'nin oldukça etkileyici bir üslupla yazdığı yukarıdaki gazeline Kişverî tahmis, Fuzulî ise nazire yazmıştır. Fuzulî de Nevâyî gibi zühdü değil, çok çalışmak, yaratıcılıkla meşgul olmak, aşık olmak, dünyayı sevmemek, sözü yüceltmek gibi tasavvufî fikirleri ileri sürmüştür:

Muhammed Fuzulî:

Dähr bir mænzil, xælaiq karibani biş imæs,

Söz qamu əfsanə, el əfsanəxani biş imæs (Füzuli, 2005:173).

Şah Abbas döneminde (1587-1629) yaşayan, baskı ve adaletsizlikler nedeniyle Hindistan'a yerleşen Rahmetî Tebrizî de (ö. 1616) Nevâyî'nin şiirlerinden etkilenmiştir. Çünkü Hindistan'da Rahmetî'nin yaşadığı çevrede Nevâyî'nin şiirleri edebiyat toplantılarının ana konusu olmuştur. Rahmetî'nin bazı gazellerinde Nevâyî'ye ait ruh ve dil unsurları görülmektedir.

Ali Şîr Nevâyî:

Xoni vaslingdin agar bo'lmas muyassar bar yemak,

Ham g'animatdur talashmoq itlaring birla so'ngak (Navoiy, 1990:244).

Rahmetî Tebrizî:

İtlərilən sübhədək hər gecə fəryad eylərəm,

Xatiri naşadımı bu növ ilə şad eylərəm (Rəhməti, n.d.:78).

16-17. yüzyıllarda yaşamış, Safevî ordusuna komuta etmiş, Yezd bölgesinin valisi olan Muhammed Âmanî (1536-?), Ali Şîr Nevâyî'den esinlenerek eserler yazmıştır. Âmanî'nin şiire olan yeteneği, Nevâyî'nin "bor", "bölibdur", "sensiz", "lafz" ve diğer redifli gazellerine yazdığı nazirelerinde görülür. Örneğin, Nevâyî'nin remel bahrinde yazdığı "bor" redifli gazeline Âmanî'nin aynı bahir, redif ve kafiyede ele aldığı nazirede aşk uğruna her türlü fedakarlığı yapmaya hazır olan aşıklar tasvir edilmiştir:

Ali Şîr Nevâyî:

Ulki, yuz mendek jahonda volavu shaydosi bor,

Nechakim bordur niyozim, oning istig'nosi bor (Navoiy, 1988:164).

Muhammed Âmanî:

Ol pərivəş kim, qədi-rəna, rüxi-zibası bar,

Könlüm ilə eşqinin yüz nazü istiğnası bar (Əmani, 2005:28).

17. yüzyılda eserler veren bir diğər Azərbaycanlı şair Mevcî Aharî de Nevâyî'den ilham almış və şairin hazac bahrinde yazdığı "bölmas emiş" redifli rubaisine cevaben aynı bahir, kafiye ve redifi kullanarak güzel bir nazire yazmıştır.

Ali Şîr Nevâyî:

G'urbatda g'arib shodmon bo'lmas emish,

El anga shafıqu mehribon bo'lmas emish.

Oltun qafas ichra gar qizil gul butsa,

Bulbulg'a tikandek oshyon bo'lmas emish (Navoiy, 1988:554-555).

Mevcî Aharî:

Bimari-qəmi-eşqə dəva olmaz imiş,

Bu dərd mərizinə şəfa olmaz imiş (XVIIƏAL, 2008:257).

Eserlerinde "Zafer" mahlasını kullanan Murtazakuluhan Şamlı, yaklaşık 1591'de doğmuş ve Safevî hükümdarları Şah Sofi (1629-1642) ve Şah Abbas II (1642-1666) döneminde kapı bekçisiliği, divanbegi, saray muhafızlığı, Kerman valisi ve Şeyh Safiuddin türbesinin mütevellisi görevlerinde bulunmuştur. Yaklaşık 100.000 beyit Farsça şiiri ve 1669'da Azərbaycan Türkçesinde ele aldığı bir divanı bulunmaktadır. Paşa Kerimov'a göre, Zafer'ın Türkçe şiirleri Ali Şîr Nevâyî, Şah İsmail Hataî ve Muhammed Fuzulî'nin eserlerinin etkisi altında yazılmıştır (Kerimov, 2009:60).

Zafer'in Nevâyî'nin eserlerine olan sevgisi o kadar güçlü ki Türkçe divanının önsözünü "Garayib'us-sığar" divanının önsözünün etkisiyle kaleme almıştır. Örneğin "Garayib us-sığar" divanının önsözü şöyle başlar:

«Garayib us-sığar»:

«Shukru sipos ul qodirg'akim, chun adam osoyishgohidin vujud oroyishi ogohlarig'a jilva berdi, insonni soyir maxluqotdin nutq sharafti bila mumtoz qildi.

Ruboiya:

Ulkim, chu juhon xilqatin og'oz etti,

Sun'i kilkini naqshpardoz etti.

Inson xaylin nutq ila mumtoz etti,

Nutq ahlini nazm ila sarafroz etti» (Navoiy, 1988:4).

Zafer'in Azərbaycan Türkçesiyle yazdığı divanının önsözü ise şöyle başlar:

«Divan»:

«Şükrü sipasi-namütənahi ol qadiri-biçunə kim, çün adəm asayışgahidin məxluqatdin bərgüzidə edib nitqi-şərifinə mümtaz qildi.

Rübai

Ol kim, bu cəhan xilqətin ağaz etdi,

Sün'ini kilklə nəqşpərdaz etdi.

İnsani qamu nitq ilə mümtaz etdi,

Nitq əhlini nəzm ilə sərəfraz etdi» (Şamlı, 2006:17).

17. yüzyılın məşhur Azərbaycan şairlerinden olan Saib Tebrizî (1601-1676), Ali Şîr Nevâyî'nin gazellerine nazireler yazmışdır. Saib Tebrizî, Herat, Kabil, Meşhed, Kum, Yezd, Erdebil, Tebriz gibi şehirleri gezmiş, edebî yaratıcılığının etkin yıllarını ise Hindistan'da geçirmiştir. Saib'in edebi mirasın toplamı 120.000 beyit Farsça mısra ile Azerice 18 adet gazelden oluşmaktadır.

Saib'in bazı Türkçe gazelleri, Nevâyî'nin gazellerine doğrudan bir yanıt olarak yazılmıştır. Bilhassa remel bahrinde yazdığı 8 mısralı "bor" redifli gazeli, Ali Şîr Nevâyî'nin aynı redif ve bahirle yazdığı 9 mısralı gazeli ile benzerlik göstermektedir. Her iki gazelin de ilk dörtlük kafiyeleri aynı, muhtevası ortaktır. Sevdiğini kaybetmiş bir âşğın aşk yolunda yandığından söz eden Nevâyî, eşinin acısı için acı çekmeye razı olduğunu gururla dile getirir:

Ali Şîr Nevâyî:

Bordi ulkim, sendin ayrilg'ay ko'ngul to joni bor,

Javrungga qo'ydum ko'ngul, qil onchakim, imkoni bor (Navoiy, 1990:145).

Saib Tebrizî ise, aşk bahçesindeki bir çiçek kadar ince ruha sahip olan bütün âşıkların şairin kalbinin fetheden güzel uğruna canlarını feda etmek istediklerini teşbih ve gulu' sanatıyla anlatır:

Saib Tebrizî:

Gül kimi hər kim ki, gülzar içrə nəqdi-canı bar,

Səy edər töksün sənin yolunda ta imkanı bar... (XVIIƏAL, 2008:159).

17. yüzyılın ünlü Azərbaycan şairi Alican Kövsî Tebrizî, Nevâyî'nin şiirlerine hayran olanlardandır. Aynı yüzyılda Azərbaycan Türkçesiyle yazılmış büyük bir divan (4700 beyit) sahibi olan Kövsî, Nevâyî ve Fuzulî gibi Türk dilinin gelişmesinde üzerine düşen sorumluluğun farkına varmış ve Türkçe şiir aracılığıyla tüm dünyayı fethedeceğini söylemiştir:

Kövsî Tebrizî:

Etmek için Türk nazmîle musahhar âlemi,

Taptılar erbâb-ı ma'nî bilmenem handan meni (Kövsî, 2006:365).

Kövsî Tebrizî, Ali Şîr Nevâyî'nin "ne acab, her yan beni mecnun başında yaralar" mısralı, "kıldılar", "kaş ki", "görgeç", "garaz", "göz", "bölmas emiş" redifli ve diğer gazellerinden etkilenerek Azərbaycan edebiyatı için paha biçilemez şiirler yazmıştır. Örneğin Ali Şîr Nevâyî'nin remel bahri ile yazdığı 7 beyitlik "ne acab, her yan beni mecnun başında yaralar" mısralı gazelinde delinin kafasındaki yaraların sebebinin çocuklar tarafından atılan taşlar olduğunu "gerçek hayattan alınma" tebliğ sanatıyla anlatmıştır:

Ali Şîr Nevâyî:

Ne ajab, har yon meni majnun boshida yoralar,

Baski yog'di ustiga atfol elindin xoralar (Navoiy, 1990:341).

Kövsî ise, içeriği ve fikri benzer, ancak şekli farklı olan «Biz kimiz? – Kuyinde yârın bir bölük âvâreler» mısralı tetebbusunda kendi kendine "Biz kimiz?"

diyerek evrensel bir soru sormuş ve "Yar, yani Allah sevgisi yolunda meşgul, gezgin, hasta ve zavallı aşıklarız" diyerek cevabını takrir sanatı ile ifade etmiştir:

Kövsî Tebrizî:

Biz kimiz? – Kuyinde yârin bir bölük âvâreler,

Hastalar, sergeşteler, bitâblar, biçâreler (Kövsî, 2006:138).

Elimizdeki kaynaklar, 17. yüzyılda yaşayan ve eser veren diğer Azerbaycan şairlerinin de Ali Şîr Nevâyî'nin sanatından etkilendiğini göstermektedir. Örneğin Valikulibek Şamlı, "Kıyas'ül-hakanî" adlı tezkiresinde Mirza Salih Tebrizî ile ilgili "*O bazen Fuzulî tabiatına sahiptir ve Nevâyî'nin sözlerini takip eder*" bilgisini vermiştir (Şamlı, 2006:79). Ayrıca, bu dönemde yaşamış Azerbaycanlı şair Melikbek Avcı'nın eserlerini yayınlayan Ahmet Caferoğlu'na göre, "*Melikbek Avcı, Şah İsmail Hataî gibi Çağatay edebiyatı ve dilinin etkisi altında Çağatay dilinin gramerini taklit etmiştir*" (Caferoğlu, 1993:8). Ancak kaynakların eksikliği, bu şairlerin Nevâyî'nin hangi yönlerinden ve özelliklerinden esinlendiğine dair daha ayrıntılı bir değerlendirme yapmamıza izin vermemektedir.

Bu şairler arasında 15. yüzyılda Kişverî, 16. yüzyılda Fuzulî ve 17. yüzyılın başlarında Sadıkbek Sadikî en başarılı olanlardandır.

Ali Şîr Nevâyî, Türkçe ve Farsça konuşan seleflerinin paha biçilmez yaratıcılığından yakından zevk alarak şah eserleri yaratması ve onların Türk halkları arasında yaygın bir şekilde dağıtılması nedeniyle, Özbek şairinin edebî gelenekleri kendisinden sonraki dönemin edebiyatını, özellikle 18-19. yüzyıl Azerbaycan edebiyatını çok iyi etkilemiştir. Bu yüzyıllarda Özbek ve Azerbaycan halklarının hayatında hanlar devri, şairlerin edebî buluşmaları, toplantı konuları, gazel okuma, sosyo-ekonomik eşitsizlik, adaletsizlik, gerçekçi unsurların yaratılması her iki milletin edebiyatını birbirine yaklaştırmıştır.

Ali Şîr Nevâyî'nin eserleri, şairin ömrü boyunca maharetli hattatlar tarafından istinsah edilmiş ve Orta Asya ile diğer Doğu ülkelerinde geniş çapta yayılmıştır. Bu noktada Nevâyî'nin eserlerinin Azerbaycan'daki nüshaları ve bunların araştırılması üzerinde durulacaktır.

Azerbaycan Milli İlimler Akademisi'ne bağlı Muhammed Fuzulî El Yazmaları Enstitüsü'nde Nevâyî'nin eserleriyle ilgili 61 adet nüshanın (Nağıyeva, 1986:3) ne zaman ve hangi şartlar altında getirildiği konusunda net bir fikir vermek zordur. Ancak büyük şairin edebî mirasının el yazmalarının sadece Azerbaycan edebiyatı için değil tüm Türk dünyası edebiyatı için paha biçilmez bir hazine haline geldiği doğrudur.

Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerinin Bakü'deki nüshaları, Nevâyîşinas Cennet Nağıyeva tarafından uzun yıllar dikkatlice incelenmiş ve Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisine bağlı Muhammed Fuzulî El Yazmaları Enstitüsünde muhafaza edilen 61 adet nüshanın kapsamlı bilimsel analizi 1986'da "Bakinskije rukopisi Alishera Navoi" adı altında monografi olarak yayınlandı (Nağıyeva, 1986).

Cennet Nağıyeva'nın araştırmasına dayanan Abulfaz Rahimov'a göre, Nevâyî'nin en çok nüshaya sahip olup geniş çapta dağılan eseri "Garayib us-sığar" iken en az dağılan eseri "Nevadir'ün-nihaye" (Rəhimov, 2009:274) olmuştur. C. Nağıyeva, Nevâyî'nin divanlarının 37 adet tam nüshasının Özbekistan Şarkşinaslık Yazma Eserler Enstitüsü'nde saklandığını belirtmiştir. Ayrıca Cennet Nağıyeva, H.Süleymanov'un Ali Şîr Nevâyî eserlerinin akademik baskısını hazırlarken Özbekistan Şarkşinaslık Yazma Eserler Enstitüsü'nde saklanan M-114 numaralı "Bedayi' ül-bidaye" divanının en eski ve en nadide nüshasını kullanmıştır.

Cennet Nağıyeva "Bedayi' ül-bidaye" nüshalarını Taşkent, Paris, Londra ve Bakü nüshalarıyla karşılaştırmış ve Bakü nüshasının sadece sıralama açısından değil, aynı zamanda metin ve içerik açısından da kusursuz olduğunu tespit etmiştir. Örneğin Taşkent nüshasında (#184) 657 gazel, Londra nüshasında (#401) 571 gazel ve Paris nüshasında (#446) 731 gazel yer

alırken, Bakü M-301 numaralı nüshasında 745 gazel yer almaktadır ve bu metinsel açıdan üstünlük arz etmektedir.

Şu anda St. Petersburg Devlet Kütüphanesi'nde bulunan "Hazayin ül-maani" külliyesinin mükemmel bir nüshası (SSHNSPDK, 558:86) Ali Feyzi tarafından 1592-1595'te Azerbaycan'ın Kızılağaç şehrinde istinsah edilmiştir. Ayrıca Nevâyî ve Fuzulî divanlarının 1576'da bir arada istinsah edildiği nüshası 1587'de Cevherî Zencenî'nin; Nevâyî'nin divanının 1642'de istinsah edilen nüshası 1821'de Mirza Adigüzel'in; "Lisan üt-teyr" in 1537'de Muhammed ibn Abdülletif Hüseyini tarafından istinsah edilen nüshası Abbaskuli Ağa Bakıhanov'un şahsi kütüphanesinde yer almıştır. Bu bilgiler, Azerbaycan bilim adamlarının, şairlerinin ve aydınlarının Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerini devamlı okuduklarını ve şaire derin bir sevgi beslediklerinin bir kanıtıdır. Genel olarak, Ali Şîr Nevâyî'nin etkisiyle Azerbaycan'da birçok şair eser vermiş ve klasik Azerbaycan edebiyatının "altın çağına" yükselmesinde Nevâyî'nin katkısı büyük olmuştur.

3. Sonuç

Ali Şîr Nevaî'nin eserleri Azerbaycan şairleri için birkaç yüzyıl esin kaynağı olmuştur. Bunu, Nevaî'den etkilenen Kişverî, Fuzulî, Sadık Bey Sadıkî, Muhammed Âmanî, Şah İsmail Hataî, Rahmetî Tebrizî, Saib Tebrizî, Alican Kövsî Tebrizî, Zafer Murtazakuluhan Şamlı, Vahidi Kazvinî'nin yazdığı rubai, nazire, gazel ve tezkireler örneklerinde görmekteyiz. Adı geçen şairler, Nevaî'nin eserlerindeki konu ve gâyeyi yeniden ele alarak klasik Azerbaycan edebiyatının gelişmesine katkı sağlamıştır. Genel olarak 15.-17. yüzyıl klasik Azerbaycan edebiyatı temsilcilerinin eserleri ile Ali Şîr Nevâyî'nin eserleri arasında dil, fikir ve içerik açısından güçlü bir ortaklık ve yakınlık görülmektedir. Bu gerçekler, Azerbaycan bilim adamlarının, şairlerinin ve aydınlarının Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerini sürekli okuduklarını ve ona derin bir sevgi beslediklerini göstermektedir. Genel olarak Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerinin etkisiyle Azerbaycan'da birçok şair eserler yarattı ve Azerbaycan klasik edebiyatının gelişiminin "altın çağına" yükselişi Nevâyî'nin edebi geleneklerinden büyük ölçüde etkilendi.

Kaynaklar

Caferoğlu, A. (1993). *XVII. Asırda Azeri Şairi Melik Bey Avcı. Azerbaycan Yurt Bilgisi Tetkikleri, III*. İstanbul.

Çavuşoğlu, M. (1976). *Kanuni Devrinin Sonuna Kadar Anadolu'da Nevâyî Tesiri Üzerine Notlar. Atsız Armağanı*. İstanbul: Ötüken yayınları.

Demirci, J. (2010). Azerbaycan Şairi Kişverî'nin Nevâyî Şiirlerine Yazdığı Tahmisler. *Türkoloji Dergisi*, S. 17.

Demircizade, E.M. (1979). *Azərbaycan Edebi Dili Tarihi*. Bakü: Azərnoşr.

Əfşar, S. (2010). *Şeirlər (Transfoneliterasiya və Fotofaksimile). Nəşrə Hazırlayan: Paşa Kərimov*. Bakı: Nurlan.

Əmani, M. (2005). *Əsərləri / Tərtib Edəni, Ön Söz və Lüğətin Müəllifi: Ə.Səfərli*. Bakı: Şərq-Qərb.

Eyvazova, R. (1983). *Kişverî Divanı'nın Dili (Morfoloji Hususiyetleri)*. Bakü: Elm.

Füzuli, M. (2005). *Əsərləri*. Altı cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb.

Gibb, E.J. (1965). *A History of Ottoman Poetry. C. II*. London: Luzac.

Kövsî, T. (2006). *Divan*. Bakı: Nurlan.

Kerimov, P. (2009). Ali Şîr Nevayî ve XVII. Yüzyıl Azerbaycan Lirik Şiiri. *Türkiyat Araştırmaları*, S. 10.

- Kişvəri. (n.d.). *Divan, Elyazması, ƏYİ*, şifr: M-27.
- Köprülü, M. F. (1934). Ali Şîr Nevâyî ve Tesirâtı. *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*. İstanbul: Kanaat Kitabevi.
- Məmmədov, Ə. (1961). *Şah İsmayıl Xətai*. Bakı: Azərbaycan Uşaq və gənclər Ədəbiyyatı.
- Nağıyeva, C. (2001). *Azərbaycanda Nəvai*. Bakı: Tural-Ə.
- Nağıyeva, C. (1986). *Bakinskiye rukopisi Alishera Navoi*. Bakı: Elm.
- Navoiy, A. (1960). *Xamsa*. Nashrga Tayyorlovchi Porso Shamsiyev. Toshkent: Fan.
- Navoiy, A. (1988). *Mukammal Asarlar To'plami. Yigirma Tomlik. Uchinchi Tom. Xazoyin ul-maoniy. G'aroyib Us-sig'ar*. Toshkent: Fan.
- Navoiy, A. (1990). *Mukammal Asarlar To'plami. Yigirma Tomlik. Beshinchi Tom. Xazoyin Ul-Maoniy. Badoye' ul-Vasat*. Toshkent: Fan.
- Navoiy, A. (2001). *Mukammal Asarlar To'plami. Yigirma Tomlik. O'n Yettinchi Tom. Nasoyim ul-Muhabbat*. Toshkent: Fan.
- Rəhimov, Ə. (2009). Nəvainin Bakı Nüsxələri. *Əlişir Nəvai Azərbaycan Ədəbiyyatşünaslığında (Məqalələr Topplusu)*. Bakı: Qartal.
- Rəhməti. (n.d.). *Divan. Elyazması. ƏYİ*, B-143.
- Ruzmanova, R.U. (2015). Ali Şîr Nevâyî Şiirlerinde Sanat Tekniklerinin Kullanılması. *Kardeş Kalemler*, Y. 9, S. 103, 47-51.
- Ruzmanova, R.U. (2020). Nazirnavislik An'analari Haqida. *So'z San'ati Xalqaro Jurnalı*, Y. 3, S. 2, 158-165.
- Saltikov-Shedrin nomli Sankt-Peterburg Davlat kutubxonasi. (n.d.). Inv. № 558.
- Sam Mirzə. (1567). *Töhfeye Sami. Elyazması. Tarixi: h.975 (=1567). ƏYİ, şifr: B-5119*.
- Şamlı, M. (2006). *Divan*. Bakı: Nurlan.
- Sultanov, T. I. (2018). Ali Şîr Nevâyî Şiirinin Sadık Bey Sadıki Sanatına Etkisi. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Uluslararası Dergisi*, S. 18, 277-285.
- Sultonov, T. I. (2017). *Navoiy va Sodiqliy. Navoiy İjodi va Qiyosiy Tahlil Masalalari, Ilmiy Maqolalar To'plami*. Toshkent: Tamaddun.
- Sultonov, T. I. (2019). *Navoiyning Bo'ldum Sanga Radifli G'Azaliga Kishvari Taxmisi*. O'zbekistonda Xorijiy Tillar. Toshkent.
- Sultanov, T. I. (2022). Comparative Analysis of The First Turkic Tazkiras. *Alisher Navoi*. Y. 2, S. 2, 147-159.
- Tarlan, A. (1942). *Ali Şîr Nevâyî*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Ülvî, A. (2008). *Azərbaycan-Özbək (Cigatay) Ədəbi Əlaqələri (Dövlər, Simalar, Janrlar, Təmayüllər)*. Bakı: Qartal.
- Xətayi, Ş.İ. *Əsərləri*. (2005). Bakı: Şərq-Qərb.
- XVII Əsr Azərbaycan Lirikası (Antologiya)*. (2008). Tərtibat və Ön Söz: Paşa Kərimov, Məhəmmədəli Hüseyni. Bakı: Nurlan.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.